

Mirko KOVAČ
VRIJEME
koje se
UDALJAVA
Roman - memoari

■ Laguna ■

Copyright © Mirko Kovač i Fraktura, 2013. All rights are
represented by Fraktura, Croatia
Copyright © ovog izdanja 2015, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Vrijeme koje se udaljava, jest ono što dolazi;
to je rečenica kojom označavam početak i kraj rukopisa.

Za B., za usamljenost u dvoje

Posvećujem ti ovu knjigu za odanost, ljubav i blizinu u svim satima, za sve protekle godine i vrijeme koje se udaljuje. Ako je ovo povijest razočaranja, onda je ona samo djelomična, jer ti si uvijek bila onaj radosni trenutak života kad je čovjek u stanju sabrati svoje duhovne snage, a svoje misli usredotočiti i združiti krajnosti. Zahvalan sam ti na jedinstvenom daru ljubavi kojom si ozarila tjeskobni moj život i stavila je kao jamstvo naše zajedničke avanture. Ova je posveta samo djelić zahvalnosti za ono što si mi darivala, stoga ću nastojati da ti posvetim još mnoge sate ljubavi, do kraja, do kraja...

SADRŽAJ

<i>Riječ-dvije na početku</i>	13
1. Knjige za potpalu	19
2. Vidjeti Tina	30
3. Tinova gostionica	42
4. Muke školske dobi.	54
5. Drago Tokolj.	63
6. Romeo, moj uzor	75
7. Čežnja za Višnjom.	86
8. Neuspjelo zavođenje	94
9. Skrasiti se u Torhoutu.	102
10. Trči u kino <i>Zvezda</i>	118
11. Prijateljsko upozorenje	134
12. Alasi i Tibor Gal	151
13. Grob pod snijegom	162
14. Zojin prsten	177
15. Udaljavanje.	187

16. Dramske vježbe	.204
17. Hajka	.219
18. Umire mi otac	.236
19. Zadušnice.	.250
20. Kao član obitelji	.260
21. Dr Ilić i sestre	.273
22. Noćni razgovori	.285
23. Pansion Guberevac	.300
24. Oslobođen vojske	.315
25. Razočaranje	.328
26. Djevojka na odru	.339
27. Neke prašne fotografije	.347
28. Izgubljen na prijemu	.363
29. Dok gledam taj crtež	.376
30. U kavani <i>Corso</i>	.394
31. Susret sa Šejkom.	.406
32. Roman neznana pisca.	.419
33. Večera u Tolstojevoj 45.	.427
34. Intervju	.441
35. Bolest na smrt	.460
36. Hajka ponovo	.476
37. Romantika	.490
38. S Andrićem na suncu	.504
39. Otok kao sveto tlo	.512
40. Kiš u Imotskom	.532
41. Obiteljske nedaće	.551
42. Prokletstvo zavičaja	.561
43. Atelje na Zvezdari	.578

<i>Beleška hrvatskog izdavača</i>	<i>.589</i>
<i>Filip David: Kovačeva testamentarna knjiga</i>	<i>.593</i>
<i>O piscu.</i>	<i>.597</i>

Riječ-dvije na početku

Bila mi je draga jedna teka s raznobojnim listovima i tvrdim koricama presvučenim nježno-plavičastim baršunom; kupljena je davno u Veneciji, u jednoj maloj papirnici bogato opskrbljenoj šarenilom svakovrsnog pisaćeg pribora. Tu sam teku nosio kad god bih nekamo putovao, mamila me da u nju ponešto zapisujem, čak sam to osjećao kao obavezu, jer imati lijepe teke i notese, rokovnike i kalendare, a ostaviti ih praznim, činilo mi se da bi to bilo nešto kao izdaja poziva.

Iz te „venecijanske bilježnice“ i još nekoliko adresara, notesa i šarenih teka, posebice iz jedne zlatastih korica, izdvojio sam neke zapise i pribilješke nastale u poduljem razdoblju, možda duljem nego što se to može s ove distance sagledati. Mnogi su tekstovi pisani davno, tako davno da mi se sada čini kako se sve događalo izvan vremena, u nekom prostoru u kome još trčkaraju moje sjene, a bilježio sam ih kao crtice, refleksije, zgone memoarskog tipa, kao zametke ili pečate mojega postojanja, kao otiske života koji se rasuo na cestama prošlosti, tako prašnjim da više nema ostataka ni tragova, možda se još naziru samo skice i crtežići, nešto slično onome što je moj suvremenik, već odavno pokojni slikar Leonid Šejka, strastveni pušač,

ostavljao na praznim kutijama od cigareta, nazivajući te svoje likovne zametke otkucajima srca. Jednom je napisao da ćemo na kraju svega, u toj virtualnoj magli, na otvaranju novog gradskog smetlišta, prepoznati na otpadu samo one predmete koje smo slikali.

Te sam teke s početka devedesetih godina počeo povremeno listati, a onda sam ih pročešljao i sve ono što mi se učinilo zgodnim unio u kompjuter, ali bez ikakve želje da to objavim, premda svaki pisac, čim sređuje bilješke, misli na budućeg čitatelja. Čak i ono što sam odabrao i pohranio, pri svakom sam čitanju malo očistio i nadopunio, neke sam skice i događaje bitno proširio, a na jezičnom planu stvari sam ponajviše pomaknuo, iako to nisu bili neki oštri rezovi, samo sam lakim korakom prešao iz jednog polja u drugo. Te sam bilješke naslovio „Strogo povjerljivo – skice za roman ili memoare“, premda tu nije bilo ničega strogog ni povjerljivog, a davno se bijah zarekao da „neću zidati kuću memoara“, to je za državnike i vojskovođe, a ono od čega bih sačinio autobiografiju već je razasuto u mnogim mojim rukopisima, pa ipak su se te bilješke i te skice proširile u knjigu i pretočile u životnu povijest s dugim vremenskim rasponom. Sada mi se čini da bih, s malo više drskosti, ovu povijest mogao nazvati romanom intime, unatoč tomu što u njoj ima memoaristike, bavi se vremenom i sudbinama, znanim i neznanim osobama, javnim i povijesnim ličnostima, ali to je na koncu samo jedna intimna pripovijest, s autobiografskim elementima i obiljem doživljaja, nadajući se istinitih, ako je varljivo sjećanje bilo prema meni pošteno, te ako je ono što se doista zbilo uopće presudno za književnost, osim kao neki daleki događaj, kao poziv da se krene u tumananje i prebiranje po kontejnerima vremena, a kako su se iluzije odavno raspršile, nostalgija izumrla, onda mi se čini da još samo književnost može povezati sadašnje i prošle tegobe. Vrlo dobro znam da je božica Mnemosina ćudljiva ženska, ali na nju se ne bih smio tužiti, bila mi je naklonjena.

Malokad sam označavao svoje tekstove i bilješke datumima ili drugim podacima, pa i kad sam to činio, pokazalo se kasnije da to nije presudno, neke sam tekstove teško dešifrirao unatoč svim kalendarskim podacima, pokatkad su me čak zbunjivali, tako da sam se sve više oslanjao na onu sv. Augustina da se „snagom pamćenja proturječi matematici vremena“. Ne bih sada o tome što sam sve radio baveći se tim bilježnicama, uspije li knjiga to će biti posve nebitno, pa ipak bih naglasio da sam, sređujući bilježnice, podosta toga brisao i mijenjao, a držao sam se, koliko god je to bilo moguće, one Nabokovljeve, da proza autobiografske naravi mora udvostručiti oprez kako ne bi „uznemirla mrtve ili uvrijedila žive“.

Bilo je dilema oko konačnog uređenja knjige; to pisce muči onda kad je sve gotovo, kad se odvajaju od rukopisa nad kojim su toliko bdili i posvetili mu dobar dio svog života, pa sam tako i ja neke dvojbe riješio u posljednji čas, jer sam kanio donijeti na kraju knjige kazalo osoba i ljudi s kojima sam dolazio u dodir i s kojima se moj život prepletao, a isto tako, htio sam umetnuti nekih četrdesetak biranih fotografija, ponajprije iz porodičnih ladicica, a onda i onih iz lične dokumentacije. Dobro je da to nisam učinio, nema potrebe podastirati dokaze da je štivo istinito, niti ga opremati onim što je izvan književnosti, niti bilo kakvim trikovima koji mirišu na konceptualu; uvijek je najjači dokument precizna spisateljska ruka. Vjerojatno sam se pribijavao da bi fotke odredile žanr i svele ga samo na autobiografiju koja je ovdje prisutna tek djelomice, jednim svojim krakom, a sve je ostalo pisanje, užitak pisanja, koje mijenja svaku stvarnost i prevodi je u nešto posve novo. Svatko tko piše dobro zna da se nijedan život ne može u cijelosti opisati, jer književnost usvaja samo ono što joj odgovara, a ostalo vraća životu iz koga uzima. I ja sam sve činio da se taj međaš, taj granični kamen žanra pomakne, te da autobiografsko i memoarsko ne bude samo prisjećanje, nego da postane

i oblikovanje svijeta i epohe, te da tako i otkloni one dvojbe „ili roman ili autobiografija“, jer zašto ne i jedno i drugo sve dok crpi jedno iz drugog.

Sada je knjiga gotova, izmoren sam lovom na vlastite sjene; dosta je bilo, pronašao sam u svom vremenu i u sebi samom više nego što sam se nadao. Samopromatranje je bilo i ostalo srž mogega postojanja, a uza sve nedaće i klecanja uspio sam doći do kraja. Ono što me silno gonilo da napišem ovakvu knjigu jest upravo moje odlično pamćenje; još se i danas začudim s kojom jasnoćom vidim davne događaje i čujem riječi iz mra-ka. Nisam očekivao da ću savladati taj svoj maraton i prevaliti više od sedam desetljeća, bila mi je najmanje dvaput uručena ispisnica iz života, ali sam prebrodio mnoge teškoće i preskočio razne zapreke, a uza sve zadržao smisao za ironiju, te konačno, pišući ovu knjigu, nastojao da ona ne prijeđe samo u vlastiti životopis, jer je isto tako bitno i sve ono drugo, ono što se vrtjelo oko mene, sve te sudbine i događaji, ta povijest i epoha sa svim svojim ranama i proturječnostima.

Ne znam tko će i kako ostati svjedokom vremena, i kako će se uopće suditi o onome što je prošlo, tko će sve te poslove obavljati, ali barem znam da sam uspio pripovijedati o ljudima i događajima, o dobu u kome sam živio, o sebi samom bez uljepšavanja i kićenja, o potrazi za vlastitim mjestom, često i ne znajući da je ono određeno i zapisano u knjige glavnog arhivara, te da je vjerojatno to mjesto sasvim blizu ceste kojom svakodnevno prolazim. Osjenčao sam veliki broj likova i karak-tera, a užitke u pisanju dijelio sam s dragim i bliskim osobama, bez njih se ne bih uspio snaći u kaosu vremena, u kušnjama i krizama koje su pratile rad na ovoj knjizi.

Ne vjerujem da ću pisati o nedaćama koje su me usporile, sad mogu odahnuti, to prije što je ova knjiga odavno zamišljena i ostvarena onako kako sam želio. Istina, sve sam svoje knjige

pisao o onome što sam želio, čak i onda kad je to bilo teško, kad sam više puta došao u sukob s cenzorima i ideološkim glavosječama, i to bez namjere da ih izazovem i da se njima bavim. Pisao sam s osjećajem slobode i to mi je donijelo užitke i zadovoljstvo u pisanju.

1.

Knjige za potpalu

Imao sam petnaest godina kada sam na polici Gradske čitaonice pronašao dvadesetak tankih knjižica pjesama Tina Ujevića *Auto na korzu*, u izdanju Slobodne misli iz Nikšića (1932), a da ništa nisam znao o autoru, niti mi je bilo jasno zašto su jedino te knjižice stavljene na hrpu, jedna na drugu, a ne onako kako knjige stoje na policama biblioteka. Izvučene su iza dječjih slikovnica velikog formata i ilustriranih izdanja bajki, stavljene na rub police, bile su nadohvat ruke, premda ih nitko nije čitao, niti pomaknuo s toga mjesta. Gradska čitaonica bila je blizu moje kuće, svraćao sam u nju gotovo svakog dana poslije satova na prijedpodnevnoj nastavi, ali ne samo da bih čitao, nisam bio knjiški moljac, imao sam već podosta zarađenih ožiljaka u tučnjavama i igri, nego da bih pod maskom čitača zurio u koljena i dojke knjižničarke Mare, udovice koja je bila svjesna da je privlačna i da nas dječake uzbuđuje. Nisam bio jedini napaljen na taj živi erotski izvor; neki đaci iz starijih razreda bili su smioniji, vrzmali su se oko nje i uvijek su se nešto došaptavali, a ona bi ih lupnula po obrazima ili blago odgurnula uz veseli hihot; jednom sam je ulovio kako pritišće koljenom stražnjicu sportski građenog maturanta. Nama mladáhnima

nije dopuštala da joj se približimo, a ako bi nekomu od nas uspjelo da je naglašeno erotski dodirne, ili joj se ponudi kao ljubavnik, odbrusila bi nimalo umiljato:

„Javi se kad izađeš iz pelena, balavče.“

Pa ipak, zahvaljujući erotičnoj knjižničarki čitao sam gotovo svakog dana i često ostajao posljednji kako bih potpisao papirić, razdužio knjigu koju sam čitao za stolom u kutu čitaonice, jer knjige se nisu mogle iznositi izvan zgrade, čak su posvuda bili istaknuti natpisi da je to strogo zabranjeno. Na jednom zidu bio je krupan natpis učiti, učiti i samo učiti, a ispod citata pisalo je Lenjin. Kad god bih podigao glavu sa štiva koje sam čitao, ugledao bih taj natpis i brže-bolje vraćao se čitanju, ne zato što sam bio poslušan i marljiv lenjinist, nego sam to činio vragolasto, a ako bi me netko pogledao, upirao sam prstom u natpis. Od tih novih mitova često sam pravio sprdnju; to me više puta koštalo, a jednom sam kažnjen ukorom pred isključenje kada sam parodirao, prepjevao i unakazio *Krvavu bajku* Dese Maksimović. Ta moja blasfemična poema ubrzo je u školi postala tajno štivo, širila se kao i svaki zabranjeni materijal, prepisivana je rukom, tako da sam posljednju njezinu verziju jedva prepoznao, jer svatko je prepisujući ponešto svoje dodavao, pa je u jednom trenutku dospjela do razine vulgarne parodije s kojom više nisam imao ništa, a na ispitivanju, pred ideolozima omladinske organizacije, lako sam se odrekao te svoje poezije i svalio krivnju na epigone.

Ponekad sam uzimao više knjiga kako bi razduživanje potrajalo; tada bih se primaknuo što bliže knjižničarki, počeo bih ubrzano i uzbuđeno disati, a jednom sam se naslonio na njezino koljeno tako da je osjetila kako je „mališan bode“, pocrvenila je i strogo mi priprijetila da će sve reći mojoj majci i prijaviti me upravitelju koji će me udaljiti iz čitaonice, a možda i surovo kazniti, jer tko dirne ili uvrijedi njegovo osoblje, crno mu se piše, rekla je. Postidio sam se i pokunjeno izašao, sljedećih dana nisam dolazio u čitaonicu, a kada sam se ponovno

pojavi, knjižničarka me s naklonošću i srdačno dočekala, „Baš sam se pitala što je s mojim udvaračem“, hihotala se, dok me s otvorenih vrata svoje kancelarije promatrao upravitelj Šoć, strog čovjek kojega su svi smatrali mučenikom, jer je njegovao bolesnu ženu prikovanu za invalidska kolica. Bilo mi je neugodno dok sam stajao na otvorenoj sceni čitaonice, pred očima ljubitelja knjige i čitanja, a uza sve, ćutio sam da je knjižničarka te riječi o udvaraču izustila prezirno, s visina svoje zrelosti i nadmoći tijela koje je zračilo erotikom. To sam doživio kao pljusku na javnom mjestu, kao ismijavanje djevca.

Za tih nekoliko dana dok sam izbivao iz čitaonice, dogodila se velika čistka polica, velika inventura sumnjivih knjiga u kojoj su sudjelovali neki mladokomunisti iz Komiteta omladine, gadan i bahat soj novih arivista; u tom ideološkom poslu jedino knjižničarka Mara nije imala nikakva udjela, čak ni kao popisivač. Drug Šoć je postao upravitelj, jer je od rane mladosti bio u dodiru s knjigama i to kao grafički radnik, slovoslogač i sindikalist. Svi su ga doživljavali kao načitanog i obrazovanog, jer se često služio citatima pozivajući se ponajviše na Lenjina, makar to bila i glupost, neko opće mjesto, kao primjerice „knjige zlata vrijede, što reko Lenjin“, a takve i slične izreke svakodnevno je prosipao sve dok nije postao predmetom sprdnje, pa su ga upravo njegovi komunisti ponajviše zadirkivali, „kako ono reče drug Lenjin“, a onda je jednog dana našao izlaz u samoubojstvu, ostavio je poruku da više ne može podnijeti ženinu tragediju, objesio se za gredu u kutu svojega ureda; noge su mu gotovo dodirivale hrpu knjiga za potpalu, knjiga na kojima se nije ogrijao.

Sada više nije bio na policama samo paketić Tinovih knjiga, nego su posvuda ležale na hrpama knjige obilježene kao štetne i nepoćudne, bilo na podu ili na rubu polica, neke su bile složene, a neke samo nabacane na gomilu. Bilo je zabranjeno da se te knjige gledaju ili uzimaju u ruke; nije se smjelo rovati na tom otpadu – to je ideološka komisija iz kulturne zajednice odredila

za lomaču, jer to je bila prva čistka predratne čitaonice, zaklade trulog bogataša Simonovića, strijeljanog odmah nakon rata 1945. godine, nazvanog kvislingom i knjigoljupcem, čija je biblioteka bila puna ozloglašanih knjiga, mahom antikomunističkih. Pa ipak sam, unatoč budnom oku knjižničarke, uspio staviti u hlače, ispod remena, tanku Tinovu knjižicu *Auto na korzu*.

Nakon zatvaranja Gradske čitaonice u pet sati popodne, knjižničarka me zadržala; mislio sam da će mi pokazati nešto od svoje erotske raskoši, pa sam već drhtao, ali ona me zapravo unajmila da joj pomognem prenijeti osuđene knjige u kancelariju upravitelja Šoća, a zauzvrat ću dobiti nekoliko knjiga s te hrpe reakcionarnog smeća. Brzo smo i veselo, Mara je sve vrijeme pjevala, prenijeli knjige za potpalu i uredno ih složili s obje strane peći-bubnjare, a drva su bila već u rujnu ispiljena u kratke trupce i poredana duž hodnika. Unatoč tomu što smo užurbano slagali knjige, nisam gubio nadu da ću onjušiti Marine dojke ili prilegnuti na njezine jake butine, pa iako se to nije dogodilo, ipak je mojim tijelom prostrujala ona slatka požuda u času kad je knjižničarka uvukla ruku ispod moje košulje i džemperu da bi sakrila nekoliko knjižica uzetih onako nasumično, s hrpe osuđenih knjiga, „Ovo je kažnjivo, ne bih smjela, to je kao da pomažeš osuđeniku“, rekla je, a ja sam blago pritisnuo njezinu ruku, da je još malo zadržim ispod košulje, jedino nisam mogao obuzdati pjetlića koji se napeo; ona to srećom nije osjetila. Čim sam se udaljio od Gradske čitaonice, izvukao sam knjige i pogledao ih, ništa mi nisu značile; i dan-danas sjećam se jednog naslova *Crvena aždaja komunizma*, ne vjerujem da sam tu knjižicu ikada pročitao. Ja sam bio zadovoljan što sam ukrao primjerak Tinove zbirčice *Auto na korzu*, jer dok sam je krišom listao još u čitaonici i odmah zapamtio neke stihove, znao sam da će me ono pjesnikovo tajnovito, nedokučivo, privlačiti istom erotikom kao guzovi i sise knjižničarke Mare.

Kada sam kod kuće držao u rukama Tinovu knjižicu čudnog naslova, bio sam nestrpljiv da je počnem što prije čitati, a kako

stranice nisu bile razrezane, uzeo sam svoj mali perorez, jedan lijepi perorez s koricama u obliku ribice, očev dar što mi ga je donio na povratku iz Sarajeva gdje mu je dr Čavka operirao kataraktu, i pažljivo razrezivao listove pri vrhu, što je značilo da knjigu nije nitko prije mene čitao, a i kasnije sam puno puta na taj način deflorirao knjige; taj sam termin negdje pokupio, netko je pisao o tome kako mu je to najveći gušt uzeti nevinost nečitanoj knjizi i kako je to najsladši trenutak rasparati spojene listove, taj *virgo intacta* knjige. Bilo je samo šesnaest požutjelih listova te knjižice i isto toliko pjesama. Nikakve bilješke o autoru nije bilo, ali sam se na trećoj stranici zagledao u pjesnikov portret, bilo mi je drago i odmah sam živnuo kad sam pročitao da je to rad slikara Mirka Kujačića, svojte po ženskoj liniji, pa sam pozvao majku, pokazao joj pjesnikov portret i pročitao čiji je rad, a ona je uzdahnula i rekla kako je slikara i prvog rođaka posljednji put vidjela prije rata kad je nakratko došao iz Pariza u posjet rodnom kraju.

Ne znajući ništa o autoru, počeo sam čitati prvu pjesmu „Polihimnia“ i zapanjio se kako baš ništa nisam shvaćao, što i nije bilo čudo, jer sam dotad čitao lake pjesnike ili junačke narodne pjesme u desetercu, a sada se preda mnom otvaralo nešto posve drukčije, gotovo apstraktno – trebalo mi je mnogo godina truda i čitanja, pa i lutanja, da bih shvatio ono što je točno rekla Susane Langer u svojoj knjizi *Problems of Art* da je „prava umjetnost apstraktna“ i da apstrakcija luči jasnoću kojom se otvaraju vrata umjetnosti. Čitao sam i čitao, učio napamet „Polihimniju“, a nisam imao nikoga da mi pomogne; profesori bi još i ponešto znali o Vojislavu Iliću ili Zmaj Jovi, ali o Tinu i uopće poeziji kao lijepoj umjetnosti koju tvore riječi, ne vjerujem da bi išta znali ili bi se tek spleli u mreži semantike i estetike, ako bi se i toliko usudili o kužnom pjesniku bačenom iz biblioteke na gomilu knjiga za potpalu pećibubnjare u uredu upravitelja Gradske čitaonice. Nitko mi nije mogao pomoći u zapuštenom gradu bez kulture, u kome su i

ljudi s fakultetima bili nepismeni, a škole tavorile i gušile se u programima punim lažne i iskrivljene povijesti, punim hvale piscima socijalne i revolucionarne književnosti, da kao mlad dečko, petnaestogodišnjak, otkrijem čari moderne poezije, pa sam se dovijao kako proniknuti u tu pjesničku tajnu, u poeziju kao paradigmu stvaralačkog govora. I što sam činio? Navečer bih pozvao majku, umornu od dnevnih poslova, zapanjujuće bistru i senzibilnu ženu, imala je samo osnovnu školu, i onda bih joj više puta čitao te prve strofe iz „Polihimnije“ koje su i mene mučile:

*Ko li će od nas reći kroz sipime
talas života, buran, što himnodija?
Ko li će od nas žene serafime
da pjeva, i da ljubav psalmodija?*

*Ko li će dahnut dušu u sestine,
dati sirventi krepost radija?
Ko li će sliti u nove kvartine
madrigal čežnje, plam Saadija?*

Ona je pomno slušala, mirno, gotovo pobožno, a kada sam je upitao jesu li je stihovi imalo dirnuli ili su samo zazvonili; mogu li se te riječi i njihov zvuk uopće pojmiti, ona je kratko šutjela gledajući u svoje ruke, a potom je tiho, kao prava mudrica, izustila nešto što nikad neću zaboraviti:

„Dovoljno je što se spominje duša i ljubav, pa da sve bude jasno.“

I kad god sam kasnije majci čitao Tinovu „Kolajnu“ i naglasio stih „no nigdje kraja našem bolu“, ona bi pognula glavu, a jednom je briznula u plač. Mora se uvijek provesti s poezijom, a ja i dan-danas ne idem na počinak ako ne pročitam nekoliko pjesama, to je umjesto molitve, da bi se shvatilo da su i pjesničke igre s nepoznatim riječima isto tako djelotvorne kao

i s poznatim, jer poezija je privid, a privid se ne tumači, nego lovi prije nego što se slike oblikuju. „Poezija se hvata u letu“, pisao je buntovni pjesnik Algernon Charles Swinburne, tako da i ja više nisam odgonetao značenja riječi, nego sam čitajući sve više uranjao u glazbu riječi – njihov se smisao prelijevao u moja ćutila na nov i drukčiji način, jer taj pjesnik čiju sam zbirku ukrao s police u čitaonici također se služio jezikom i riječima kao i svi pjesnici, ali on je to činio na način kako nitko drugi nje umio. Uzalud će ga netko oponašati, njegovo je kazivanje jedinstveno.

Dobar moj drugar iz djetinjstva, stariji od mene tri godine, bio je loš đak kao i ja, pisao je pjesme, kasnije je postao cijenjeni lingvist, diplomirao je i doktorirao kod glasovitog profesora Ljudevita Jonkea na Zagrebačkom sveučilištu, poklonio mi je *Kolajnu* Tina Ujevića, prvotno izdanje S. B. Cvijanović, Beograd, 1920. godine; ubrzo sam znao naizust sve pjesme iz te zbirke, ne samo ja nego i moja majka. Došao sam i do knjige pjesama *Ojađeno zvono*, izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1933. godine; posudio sam je iz biblioteke starog profesora književnosti V. M., na svakoj knjizi imao je svoj pečat i podatak gdje je i kad knjiga kupljena. Dugo je bio bolestan, pričalo se o njegovoj misterioznoj bolesti, nje govala ga je sestra, usidjelica. Jednom sam došao kad ona nije bila kod kuće, pa me stari profesor zamolio da mu operem noge, što sam poslušno učinio, a dok je moćio stopala u lavoru tople osoljene vode, uzbudljivo je pričao o svojim ljubavnim avanturama iz mladosti. Ja sam bio jedini kojemu je posuđivao knjige, bio mi je zahvalan jer sam više puta dovodio neke od svojih vršnjaka da ga posjete, bili su to nestašni i vragolasti dječaci, njemu su se sviđali baš zato što su bili veseli i bučni, katkad divlji; često su ga škakljali, pa se znao zagrcnuti od smijeha. Bio je čudesan, lud starac, lijepo je govorio o knjigama i piscima koje je poznao. Tinove pjesme nije volio, a najdraži su mu bili stihovi nekog japanskog pjesnika:

*Pred bijelom krizantomom
i škare za trenutak
oklijevaju.*

Jednom mi je dugo držao ruku, bio sam na odlasku; sve je činio da me još malo zadrži, a onda je na rastanku drhtećim glasom izustio:

„Hvala ti što unosiš dašak života i mladosti u ovu tmurnu sobu punu smrti.“

Ubrzo je umro, a Tinovo *Ojađeno zvono* ostalo mi je kao uspomena; knjigu nisam prijavio njegovoj sestri koja je samo mjesec dana nakon bratove smrti cijelu biblioteku darovala Gradskoj čitaonici. Te sam godine ferije provodio u Klobuku kod bake, odnio sam torbu knjiga među kojima je *Ojađeno zvono* bilo na prvom mjestu. Osamio sam se u bakinoj kućici pokraj ceste, tu sam bio sretan, ponešto sam radio oko kuće, uređivao male podzide i suhomedje, brinuo o pčelama, a uspio sam pripitomiti jednog pijetla s velikom crvenom krestom; često mi je sjedio u krilu.

Moja baka ostala je udovica u svojoj dvadeset drugoj godini, a kada joj je muž, kraljevski oficir crnogorske stojeće vojske, poginuo u Prvom svjetskom ratu, tjedan dana nakon njegova pokopa, s dvije svoje kćerke, jedna je bila tek rođena, a druga starija samo godinu dana, vratila se svojim roditeljima i nastavila s poslovima što ih je i prije radila, mahom oko vinograda, jer je njezin otac Tomo na nekoliko brežuljaka u Lastvi kod Trebinja imao uređene vinograde, uzgajao je sortu vranca; njegovo je vino bilo „misno“, jako i gusto, s guštom se pilo u hotelima i boljim gostionicama, a i na terevenkama nove elite i ratnih profitera, na pijankama oficira trebinjskog garnizona, a bogme su i svećenici to vino kušali u satima opuštanja; djed je Tomo svake godine za Božić sam nosio na dar u obje crkve, katoličku i pravoslavnu, po bačvicu te „Kristove krvi“.

Baka je kod roditelja podizala svoju djecu, bila je marna i sve je znala raditi, s koscima se nadmetala, a to je najteži posao. Ljetne mjesece, sve do berbe, provodila je u Klobuku, u „kući za izdig“, to je ta kuća koju sam volio, a nakon smrti svojih roditelja i udaje kćeri, baka je ondje živjela sama, pa su i za nju bili veseli dani kad god sam je obilazio, a sreća i radost ako sam mogao provesti s njom makar dva tjedna. Uvijek je držala nešto živog, tako se to govorilo ako se ima krava, koja ovca, svinja, kokoš, kljuse ili magare da bi se dopremila drva za ogrjev, a s jeseni u sepetima iznio gnoj na dolinu. Magarac je, ta sveta životinja, i ljeti teglio po dva burila vode, s udaljenih izvora u Bijeloj gori koji nikad nisu presušili, ni za najvećih žega u kolovozu. Baka je sve poslove sama obavljala, a oko onih težih, žetve i vršidbe, oranja i sijanja, svi su pomagali jedni drugima; objedovalo se zajedno na gumnima, a potom bi se malo prileglo u hladovini; sjećam se da sam kao dijete mahao grančicom iznad bakina lica i tjerao muhe da je ne uznemiravaju dok spava. Svi su bili solidarni, svatko je svakomu pomagao; jesu li ta vremena prošla?

Kuću u Lastvi prepisala je na posvojče, svog nećaka, čije je roditelje pokosila epidemija španjolice 1917. godine. Taj siročić izmetnuo se u pogana stvora, propalicu koja je pokušala silovati moju baku, a kako je bila u dobroj snazi, premda već u dobi od pedeset šest godina, sama se obranila, a onda su sinovi njezine starije kćeri unakazili napasnika; ostao je bogalj, priglup na oba uha, s rukom zgrčenom u laktu koju više nikad nije mogao ispružiti. Svi smo odobravali taj okrutni čin bakinih unuka, mojih rođaka, a i oni su bili kavgadžije, jedino se to nije sviđalo mojoj majci koja je mislila da je toga drznika trebalo samo zastrašiti, a ne „kaznjenog od Boga još više kazniti“. Ali što se može, naš je svijet surov i tu nema mjesta finesama.

Toga ljeta čitao sam više knjiga, ali slast na kraju svakog čitanja bile su Tinove pjesme iz te tri zbirčice koje sam stalno

nosio kao kakav osobni dokument, kao propusnicu koju bih pokazao nevidljivom vrataru na ulazu u izabrani kutak kamo sam odlazio čitati. Jednom bi to bila stara napuštena crkva, drugi put špilja, bilo ih je pet-šest u okolici, a imao sam i svoje drvo, veliki hrast uz koji bih se vješto pentrao, a u gustoj krošnji napravio sam udobno sjedalo od ispreplijetanih grana. Sjedio sam u toj krošnji i glasno čitao, a posvuda je uokolo bilo pusto, samo bi se povremeno baka glasнула opominjući me da ne padnem, čak je naglo znala zavikati da odmah siđem s drveta, jer bi joj se ukazala vizija kako padam i ostajem grbav. Za svakog grbavca iz mog kraja pričalo se da je pao s drveta.

Odlazio sam pješice do jedne uzvisine i strme litice; tu je nekad bila granica Austro-Ugarske s Crnom Gorom, betonski bunker i ruševine kamene osmatračnice, a ispod tih utvrda bilo je nekoliko podzemnih odaja; neke su vjerojatno služile za odmor stražara, još su ondje bili ostaci zahrđalih vojničkih kreveta. U to sklonište i negdašnje skladište streljiva silazio sam željeznim stubama ukopanim u betonski zid. Odaje su bile vlažne, voda je kapala i slijevala se niza zidove, plijesan je štipkala nosnice, a bilo je i životinjskih kostiju, jer su seljaci, do te uzvisine i zaravni, „austrijskom džadom“, dovodili bolesne i onemoćale mazge i konje, udarali ih macama, a čim životinje posrnu gurnuli bi ih kroz otvor u to skladište. Mene je mamila akustičnost tih betonskih odaja; ondje sam slušao jeku Tinovih stihova, znao sam mnogo pjesama napamet, recitirao sam ih povišenim glasom, ali i šapatom koji je također odjekivao, a katkad sam pjevne i ritmične stihove, poput onih iz pjesme „Notturmo“, skladao i pjevao na neki svoj način.

Toga ljeta stihovima sam vabio pčele, to mi je drago sjećanje, o tome sam i prije želio pisati, ali nikako nisam toj slici uspio naći mjesto u nekoj od proza. Jednoga jutra bakine su pčele pobjegle iz košnice, vidio sam kako je cio roj zujeći odletio prema šumi, pa sam otrčao za njima, a nakon lutanja od stabla do stabla, pronašao sam ih priljubljene uz drvo divlje kruške.

Na moje dozivanje i baka je pristigla, nosila je dubovinu, to je prirodna košnica napravljena od šupljeg duba, imali smo pet takvih kućišta za pčele, a ostalo su bile kupovne košnice. Oboje smo bili u panici, bojali smo se da su naše pčele samo predahnule na toj kruški i da će nam pobjeći nekamo dalje, u nepristupačni dio šume. Baka je stavila pčelinju ljubicu u dubovinu, počela je vabiti pčele onim zvončanim rrrrr, rrrrr, „Samo da jedna od njih krene, ostale će za njom“, rekla je, a ja sam dubovinu okretao prema roju, pridružio sam se baki i počeo vabiti tim alveolarnim glasom, ali pčele su bile gluhe, neposlušne, nisu marile na to naše zvučno i naizmjenično rrrrr, pa smo im počeli tepati i moliti ih, a onda sam iz rukava izvukao svoj mamac, isto tako poput toga rrrrr zvučne Tinove stihove pjesme „Bura na Braču“:

*U prozore i vratnice
lupa bura tmurnih ura;
dršću male dvokatnice.
Bura. Bura. Bura. Bura.*

I tada je nekoliko pčelica umiljelo u ljubicom namirisanu dubovinu, a za njima je naglo i složno uletio cijeli roj. Začepili smo i osigurali oba otvora dubovine i prenijeli ih u pčelinjak koji se u mom kraju naziva uljanik ili ulište. Kad smo vrcali med to nam je bila najrodnija dubovina, pa sam taj eliksir nazvao medom poezije.

Ubrzo sam, još kao gimnazijalac, odmaglio u Vojvodinu, potom u Beograd, a šest-sedam godina nakon vabljenja pčela Tinovim stihovima, objavio sam u beogradskom časopisu *Delo* esej „Tri pjesnika“; pisao sam o poeziji Tina Ujevića, Branka Miljkovića i Oskara Daviča.